

A VAKHIT FOGLELYAI

*Örkény István utolsó színpadi alkotásáról**

VARGA ZOLTÁN

Forgatókönyv a címe Örkény István posztumusz drámai alkotásának. Alighanem szándékosan megtévesztő módon, mivel a könyvben szabályszerű forgatókönyvként nyomtatott, a „képet” és a „hangot” külön-külön hasámban feltüntető lapokat találunk, ezért hihetjük a címet műfaji megjelölésnek. Ez azonban némileg groteszk fintornak is felfogható utalás csupán a *színpadi mű* címében is jelzett témára, az átvitt értelemben vett forgatókönyvre. Már mint a „boszorkányperek”, némileg tudományosabban szólva a koncepciós politikai perek forgatókönyvére, arra, amiről a dráma végén az egyik, már „halottaiból feltámasztott” szereplő, Littke László, illetve megidézője és megszemélyesítője, a cirkuszi varázslata során helyette beszélő Mester az alábbiakat mondja: „Az utolsó szó jogán úgy fogok beszélni, hogy a bűneim összekapcsolódjának, mint egy lánc, és ne férjen hozzájuk kétely. Amikor egy hidat építenek, minden mozzanatot napra, órára, percre, kitervelnek; ezt hálónak hívják. És mielőtt egy filmet leforgatnának, előre megírják és betanulják a forgatókönyvet, mégpedig úgy, hogy azontúl rögtönözni vagy változtatni szigorúan tilos. Ilyen lesz az én vallomásom.”

Ilyen is a drámában, illetőleg ilyenek voltak századunk kirakatpereiben a valóságban is. Hogyan valójában miért is? Erre a kérdésre, valahányszor vele szembekerülünk, mindig újra és újra döbbsz tekintettel csodálkozunk rá. Annak ellenére, hogy a válasz lényegében már annyira köztudottnak mondható, hogy forrásmunkaként elég talán Artun London, Karlo Štajner, Szolzsenyicin vagy Szász Béla műveire utalunk, ezekből tudhatjuk meg ugyanis mindenekelőtt, miképpen is sikerült ezt a szóban forgó rendezvényeket életre hívó gépezetnek elérnie, mindenekelőtt persze a kíméletlen fizikai kínzásoktól sem visszariadó vallatási módszerek segítségével, nem kis mértékben azonban éppen a *vakhit*nek köszönhetően. Annak az ideológiai töltetű vakhitnek folyományaképp, amit az

* Örkény István: *Forgatókönyv*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979

imént említett Mester által életre keltett Littke László Őrkény drámájában úgy fejez ki, hogy: „Én nem a logika, hanem a vakhitem foglya vagyok.”

Kulcsmondatnak tetszik ez, s éppen mert ennyire kendőzetlen nyíltsággal veti föl logika és hit szembenállását, elkerülhetetlen kitérőre is csábít, történelmi gyökerek keresésére.

Kissé talán „szellemtörténetire” inkább. Kézenfekvő kiindulópontként kínálva fel a „Credo, quia absurdum”, a hiszem, mert képtelenség jól ismert formuláját, amely engem személy szerint annak következtében késztetett nem szűnő ámulatra, hogy nem valamely szkeptikus kívülálló ironikus megjegyzéseként született, hanem a keresztény egyházatyák egyikétől, Tertullianustól veszi eredetét, halálosan komoly gondolatként, úgyhogy az öngúny felhangját is nyilván csak a mi fülünk kölcsönzi hozzá, valójában tehát minden efféle nélkül, ám annál tökéletesebb formában fejezi ki a hit paradox voltát. Lényegében azt, hogy hitre mindig olyankor van szükségünk, ha valamilyen elképzelt és nagyon jónak vélt dologról akkor is képtelenek vagyunk lemondani, ha az az értelem kritikájának kijózanító fényétől megvilágítva eleve lehetetlennek tetszik, alapvetően képtelenségnek — annyira, hogy képtelenek vagyunk elviselni a kijózanodást, másodlagosan, önmagunkat mámorba ringatva szuggeráljuk be hát magunknak az áhított dolog számunkra elérhető, vagy mindössze létező voltát. Szükségszerűen a mindenáron hinni akaró, de ugyanakkor kritikára és kételkedésre hajlamos elmékből váltva ki a „Credo, quia absurdum” formuláját is létrehozó „kettős látást”, olyanokéban, akik hívő létükre túlságosan is gondolkodók ahhoz, semhogy „az értelem kritikájának fényéről” lemondhatnának. Arról végeredményben, amitől megvilágítva — éppen mert ellentétben van vele, illetve vele szemben jött létre — a hit fogalma akár egyfajta szükségből csinált erénynek is tűnhet, mintegy az értelem elsőbbsége és „felsőbb-sége” felől közelítve tehát, akár még álerényként is értékelhető. Akkor is, ha sietve utalnunk kell rá, hogy az „értelem kritikájának fénye” alatt nem valami abszolút és változhatatlan dolgot, hanem a mindenkori történelmi jelen ismeretanyagát értjük, amely ismeretanyag azonban a kereszténység kialakulásának századaiban elérte már azt a szintet, hogy nyilvánvalóvá tegye minden vallás tanításának képtelenségét, tehát a kereszténység tanaiét is egyben. Ezzel összefüggésben elég talán megemlítenünk, hogy az emelkedőben lévő kereszténység korabeli bírálóinak (Kelszosz, Lukiánosz stb.) érvelése megdöbbentő hasonlóságot mutat a hanyatló kereszténység bírálóinak okfejtésével, tehát a felvilágosodás korának eszméivel. Nem mintha az utóbbiakban az előbbiek hatása mutatkozna meg, hanem egyszerűen csak azért, mert bár a két kor közötti majd másfélezer esztendő alatt nem csupán a kereszténység pozíciója, hatalmi helyzete szenvedett változásokat, hanem annak ideológiai tartalma is átment bizonyos módosulásokon, míg a velük szemben szük-

ségszerűen felmerülő ellenvetések alapján véve ugyanazok maradtak. Természetes és kézenfekvő mivoltuk folytán, amiért is ezekkel szemben a vallás védelmezői mindvégig csak a hitre való hivatkozás logikai buk-fencével, illetve — amíg ennek eszközei rendelkezésükre álltak — hatalmi szóval válaszolhattak. Akár az egyikkel, akár a másikkal is feleltek azonban, vagy amint rendszerint történt, egyidejűleg mind a kettővel, „válaszuk” természetéből fakadóan mindig fel is lebbentették a fátylat arról a hit-mítoszról, ami tulajdonképpen a kereszténység létrejöttével párhuzamosan kapott szerepet, kétségtelenül történelemformáló tényezőként is, az európai gondolkodásban.

Ilyen minőségében sem maradt azonban kizárólag a kereszténység sajátja. Abból fakadóan, hogy a hit, ugyancsak paradox módon, más, tudományosan megalapozott és racionális érvekkel jól védelmezhető eszmékhez is hozzátársult, különösen annak ideológiává szerveződése esetében jutott szóhoz, mintegy a tömegek mítosz-szükségletéből fakadóan, attól függő mértékben, mennyire tartott igényt a kérdéses ideológia a széles körökben való elterjedésre. Nemcsak a hit lelkesítő szerepéről van itt szó különben, hanem arról is, hogy a megértetés fáradalmaival vagy éppen az ehhez szükséges képességek hiányát is gyakran hitre hivatkozással kellett pótolni, nem szólva arról, hogy a „befogadók” sokszor akkor is tekintélyalapon, az áhított dolgok „szépségétől” elragadtatva fogadják be a terjesztett eszméket, végeredményben hittel tehát, ha azok tálalása mindenben megfelel a racionális eszközökkel történő meggyőzés követelményeinek. Különösképpen így volt ez a forradalmi munkásmozgalom esetében, ahol a terjesztett eszmék nagyon gyakran „üres lapra” íródtak, ha ugyan nem korábban a vallás által formált, tehát az ismeretekhez hittel kapcsolódó, „hitigényű” lelkekbe éppen. Nem is szólva a szervezet stratégiájáról és taktikájáról, arról, hogy a mozgalom „hatalmon inneni” szakaszában a szervezet, főleg ha illegalitásba szorult, sajátos, a konspiratív követelményeknek megfelelő felépítést igényelt. Lényegét tekintve hierarchikus felépítést, melyen belül tevékenykedve a szervezet egyszerű tagja, „közkatonája”, de ugyanígy „altisztje” vagy alacsonyabb rangú „tisztje” is, a szervezet működésének csupán egy kis, szorosan körülhatárolt és rá tartozó részéről szerezhetett tudomást, míg annak egészébe csak a „tábornokoknak”, a földalatti csúcson helyet foglaló vezetőség tagjainak lehetett betekintésük, ami megint csak feltétlen bizalmat, a szervezet, illetve a vezetőség tévedhetetlenségébe vetett hitet igényelt. Ezen a hiten belül pedig még valamit, amit leginkább talán „odaadásnak” lehet nevezni, egyfajta szinte hűbéri köteléket, ami azonban a kiválasztottság érzésétől se lehetett egészen mentes, egy bizonyos, feltétlen hűségre kötelező „szervezeti hazafiságot”. Olyan mértékű irracionális kötődést, hogy rátekintve úgy tetszik, a szervezet — első pillantásra ellentmondónak tetszően, de valójában a dolgok kérelmetlen logikájából fakadóan — ugyanazokat az irracionális pszichikai

erőket vetette itt harcba, amelyeket a megdöntendő rendszer is mozgósítani igyekezett fennmaradása érdekében. Minőségileg különböző hiteket eredményezett ez egyébként a mozgalom tagjainak sorában: a dolgok naiv, természetes ártatlansággal történő elfogadását, tekintélyhez kötődő elhívését az „egyszerű”, képzetlen vagy csupán mozgalmi vonalon (végső fokon tehát egyoldalúan) képzett tagoknál, ami alapjában véve még nem tartalmazta azt a feltámadó kételyekkel szembeni tudatos küzdelmet, ami a mozgalom értelmiségi résztvevőire volt jellemző. Azokra, akiknél ez a küzdelem, a kiterjedtebb és összetettebb gondolkodást lehetővé tevő ismeretanyag kiváltotta belső rákérdések elfojtása, sajátos „önherélési” folyamatot eredményezett: önkéntes lemondást értelmiségi mivoltuk lényegéről, minden autonóm személyiség legfőbb jellemzőjéről, a dolgok független nézőpontból való szemléletéről, sokszor annak igényéről is. Nemeszser, mintegy a huzamosabb időn át nem használt szervek elsorvadása folytán, annak képességéről is egyúttal. Olyan folyamatról van itt szó egyébként, aminek lappangó formában, de szükségszerűen léteznie kellett már a hatalomátvételt megelőző szakaszban is, nehezen nélkülözhető összetartó erőként is természetesen, olyan tényezőként, amely képes volt elejét venni pl. a különböző frakciók keletkezésének, ugyanakkor azonban a hibás stratégia hosszabb időn át való fennmaradását is „biztosíthatta”, éppen az idejében való „pályakorrekciót” akadályozva.

Igazán „látványos eredményeket” azonban csakis azután produkált ez a hitközpontú szemlélet, hogy az illegalitásban kialakult konspiratív hierarchia, a maga már bejáratott működési logikájával együtt, hatalmi helyzetbe került. Olyan körülmények közé, hogy az így utólag könnyen várhatóan ítéhető súlyos torzulásoknak egyedül a szervezeten belül már korábban is abszolút tekintéllyel bíró vezetőség vehette volna elejét, csak hogy erre vagy képes volt vagy nem, mivel rendszerint maga is ugyanolyan tényezők hatására szelektálódott, mint az általa vezetettek, hozzájuk hasonló szemléletmód ballasztjától volt terhes, nem szólva arról, hogy történelmi tapasztalatok híján holmi zseniális előrelátás elkerülhetetlenül pusztába kiáltott szó marad, legfeljebb az „én előre megmondtam” nem sok vizet zavaró elégtételét nyerheti el mindössze, emellett szinte törvényszerűen és végzetszerűen kizárólag az áldozat szerepére predestinálhat. Akármilyen „önértéke” legyen tehát a környörtelen kritikai érzéknek, úgy látszik, tudomásul kell vennünk, hogy nem minden történelmi helyzetben bizonyul használható fegyvernek, viszont annál inkább ennek mutatkozik a tisztánlátás egy másik magunkban tartott változata... na de itt akaratlanul is egy nagyon régi olvasmányélmény, Jókai regénye, az *Erdély aranykora*, s benne egy Apafi fejedelem intrikus miniszterére, Teleki Mihályra vonatkozó megállapítás jut eszünkbe, nevezetesen az, mekkora veszélyt is jelent az az ember, aki olyan társaságban is józan tud lenni, ahol mindenki más mámoros,

mivel arra, hogy a hívők seregében egyes tisztán látó, de gátlástalanul célratörő kalandorok miképpen képesek „szabadon” érvényesülni, talán nem is érdemes külön utalni. Fontosabb ennél, hogy a hatalomra jutás után, éppen akkor tehát, mikor a kritikus gondolkodásra leginkább szükség lenne, újabb „hitnövelő” tényező, a félelem járult. A szervezet kötelékéből történő kizáratástól, a politikai bukástól való félelem, ami ebben a helyzetben már nemcsak az erkölcsi megsemmisülés érzését jelentette, hanem azt is, ami korábban a hatalmon lévő ellenségtől fenyegetett: a börtönt, a munkatábor, a fizikai megsemmisülést. Több mint érthető hát, hogy a feltámadó kételyek elfojtása itt már önvédelmi és énvédelmi mechanizmust jelent — végtére is önbecsülésünket sokkal inkább megőrizhetjük úgy, ha azt hisszük (na lám, már megint hisszük!), hogy belső meggyőződésünk s nem félelmünk készítet valamely magatartásra. Úgy tetszik tehát, hogy éppen itt, ezen a ponton került legközelebb a forradalmár különben racionális gyökerű és harcban nélkülözhetetlen hite a képtelennek tetsző dolgok elhívését erénnyé kikiáltó keresztény hitkoncepcióhoz, annak is középkori ikvizíciós változatához. Kitermelve egy embertípust, amely hittel küldött és, nemegyszer ártatlanság esetén is, hitből fakadó büntudattal ment a halálba, úgyhogy gyakran szinte csak a körülményektől függött, kinek melyik szerep jutott osztályrészéül.

Ennyit hitről, azaz vakhitről inkább. Megjegyezve még, hogy a történelem, amely mindig is bőségesen szállított nyersanyagot az irodalomnak, ezúttal ugyancsak kitett magáért. Tragédiának és komédiának egyaránt feldolgozható örökséget hagyva az irodalomra.

*

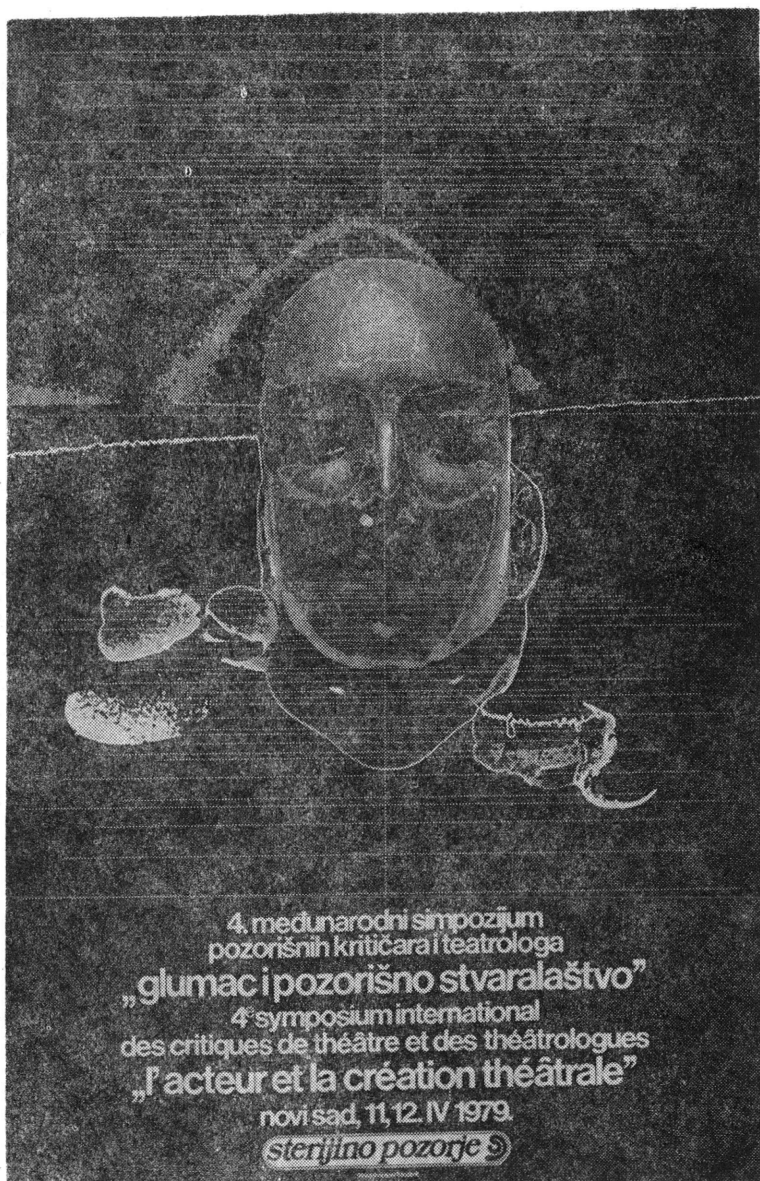
Tragédia vagy komédia?, ez itt a kérdés — állt tehát választút előtt nyilvánvalóan Örkény István is. Hogy azután látszólag az előbbi mellett döntson, drámai alkotásának címe alá a tragédia szót írja. Am ami a műfaji megjelölést illeti, úgy tetszik, akkor vagyunk precízek, ha azt mondjuk, Dürrenmatt „tragikus komédiájával”, Az öreg hölgy látogatásával szemben, Örkény „komikus tragédiát” írt. Főleg mert tőle szokatlanul tragikus alaphangot ütött meg, amihez a rá jellemző komikus-groteszk elemek inkább csak járulékként, hogy ne mondjuk körítésként társulnak.

„Borzad tőlem?” — kérdezi ugyanis Barabás, a dráma központi figurája ártatlanul elítélt barátja és harcostársa, Littke László vádolva kérdőre vonó anyjától, mielőtt tépelődő monológját tovább folytatná: „Én is borzadok magamtól, de ha csak kérdezek, és a kérdéseimre nem kapok választ, bele fogok űrlni a bizonytalanságba. Ha ő bűnös, akkor én vétketlen vagyok, ha ártatlan, engem terhet a bűn. Az ő vétkessége, még a rá halált hozó is, a tiszta lelkiismeret vigaszát adná meg nekem.

Zavaros a beszédem? Belátom, nem vagyok eszemnél. Magammal vitázom, és magam körül forgok, mint egy örvény. Csak tudnám, csak azt az egyet biztosan tudnám, igaza van-e Littkének vagy nincs. Ha igen, ha jogos sérelmeitől hajtva özönlötte el az utcákat a nép, akkor csak úgy tudnám a bűnömet letörleszteni, ha kívánsága szerint a helyére lépnek és élére állnak a lázadásnak. De ha nem így van, ha ő a bűnös, az áruló, a bujtogató, akkor a tüntetőket szét kell verni, őt pedig ott kell hagyni, ahol van, hogy végrehajtsák rajta a bíróság igazságos ítéletét. Ez itt a kérdés, a kérdések kérdése, de ki tud rá felelni? S ti, se én, talán senki a világon. Hogy bele ne haljak, te segíts rajtam, te mindent összerosó, mindent meggyógyító, agyamat elsötétítő örület!". És persze idézhetnénk még a dráma számos egyéb helyéről is olyan sorokat, amelyekből valódi, belülről való átélésre készített katarzisos tragikum cseng ki, de amelyek abból a képtelenségig végtelen alaphelyzetből is érzékeltetnek valamit, ami, feltéve hogy képesek vagyunk az „utólagos mindentudás” felülnézetéből tekinteni rá, mindenképpen kíméletlen fekete humorral megírt komédiaként való feldolgozásért kiált. Nem utolsósorban éppen a halálba küldő és a halálba menő személyének felcserélhetősége, pusztán külső körülményektől való függése következtében. Abból fakadóan, hogy a két barát és harcostárs közül az egyik, Littke, a hatalomra jutás után otthon tölt be jelentős politikai szerepet, úgyhogy akarat ellenére is látásra nyíló szemmel érzékeli a hatalom elembertelenedésének tüneteit, ezért küld üzenetet Párizsban nagykövetként működő barátjának, Barabásnak, arról, hogy a párt vezetői elszakadtak a tömegektől, s e magatartásukkal valójában egész korábbi harcuk célját és értelmét veszélyeztetik. Ezt azonban éppúgy képtelenségnek érzi, mint azt, hogy az őt valamikor a pártba bevonó és eszményképnek tartott Littke ilyen üzenetet küldhessen, úgyhogy az üzenetvivőt ellenséges provokátornak és rágalmozónak véelve, annak rendje és módja szerint feljelentést tesz ellene. Hogy csupán utólag tudja meg, valódi volt az üzenetvivő, valódi a Littkétől származó üzenet is — éppen csak az emiatt letartóztatott Littkét terhelő vádak nem „valódiak” már, hanem koholtak. Csakhogy Littke, „magasabb szempontokat” is szem előtt tartva, mégis valódi büntudattal vallja be őket, így járulva hozzá a rá mért bírósági ítélet létrejöttéhez, amit viszont Barabás sokáig megérdemeltnek érez, nem is pusztán tájékozatlansága folytán, hanem vakhitéből fakadó lelki függősége következtében is, mivel a párt vezetőinek megvádolása elképesztő bűn a szemében. Később válik számára világossá csak, hogy Littkének (aki a szóban forgó embertípusra jellemző módon a maga igazáról ekkor nincs is már egyértelműen meggyőződve) mégis igaza volt, helyesen járt el. Ekkor és csakis ekkor lép a helyébe és olvassa fel a rádióban a tömegtüntetésre szóló felhívást. Azt a felhívást, melyet Littke fogalmazott meg, s eredetileg a fasiszta megszállók és hazai kiszolgálóik ellen szándékozott harcba vetni, és amelyet mivel „idegen”

megszállókat emleget csak), meghamisítva annak keltezését, az ellene folytatott eljárásban használnak fel „bizonyítékként”. Így kerül kivégzőosztag elé végül is Barabás — ugyancsak büntudattal a lelkében. Lényegében ő is egyfajta „hűségkomplexum” következtében, ami minden keserű tapasztalata ellenére is tovább akadályozza a szervezethez való kötődés szálainak teljes elszakítását. Erre utal valójában Barabás a dráma egy részletében: „elismerem, hogy egyszerre éreztem vonalmat és irtózatot pártom iránt is. Mi hát a párt? Megmentője vagy megrontója az emberiségnek?” — hangzik itt, a Sztálin nevével „fémjelzett” korszak mélypontra jutott kelet-európai pártjainak erkölcsi állapota miatt sajnos teljesen indokoltan, a drámahős keserű kifakadása. De ugyanez a hitszindróma meghatározta, már-már hasadásos lelkiállapot kap hangot Barabás hol védekező, hol önmagát vádoló nagy monológjában is, amelyet az utolsó szó jogán mond el bírái előtt, és amely a maga szabad verszű felfokozottságával az Örkény-dráma döbbenetes fináléja lesz.

Nemcsak a mű alaphangvétele tragikus tehát, még inkább annak mondható a befejezése. Oly mértékben, hogy talán azt is mondhatjuk, hogy Örkény e drámáját szabályszerű, „sima” tragédiának is megírhatta volna, lévén alkotásának tárgya éppen eléggé tragikus ehhez. Valójában azonban „több, mint tragikus”, tragédián túli, hogyha úgy tetszik, nyilvánvalóan ezért is nem írta meg egyértelműen tragédiának. Formailag is „igazi” tragédia akkor vált volna belőle, ha Barabás „valóban” meghal, illetve a halálos ítélet kimondására nem a cirkusz porondján kerül sor, az akaratátviteli mutatványokat végző és a drámában „játékmesteri” szerepet betöltő Mester jutalomjátékának keretében, voltaképpen a múlt eseményeit felidéző, játékosan groteszk „perújításként”. Ami nem az olyan, a tragikumot komikumba oldó cirkuszian „csinnadrattás” mozzanatok beiktatásához lehet ürügy csupán, amelyenek pl. „Maud, a csodapók” mindentlító mutatványai, vagy Misi bohócnak a művészet kiszámíthatatlan politikai hatását jelképező jelenete a trombitával, hanem ennél sokkal nagyobb funkcióval is bír egyben. Nemcsak arról van itt szó tehát, hogy Örkény önmagához, korábbi színpadi műveinek hangvételéhez kíván hű maradni, hanem a tragédiának a komédia zárójelébe tételéről is, végső fokon arról, hogy a tragédia a komédia keretein belül kap hangot. Ez pedig a komédia vagy tragédia dilemmájának feloldását is jelenti egyben. A feloldásnak azt a kikerülhetetlen kényszerét, amely abból fakad, hogy Örkény sokkal etikusabb alkotó annál, sem hogy cinikusan fölényes mosollyal intézze el azt a forradalmi vakhitet, ami figuráit, a történelem egy egész szakaszának alakulásában is közrejátszva, rabságban tartja és sorsukat megpecsételi, ugyanakkor azonban nem is azonosulhat egészen hőseivel, nem veheti mindenben kritikátlanul komolyan őket, valójában tehát még szenvedésüket sem ábrázolhatja kizárólag belülről, együttérző, katartikus hatásokat váltva ki közönségéből. Ez utóbbit ugyanis, éppen könyörtelen kritikai szemlélete, felülné-



A színkritikusok és teatrológusok nemzetközi tanácskozására készült díjnyertes plakát

zetből való történelemlátása teszi lehetetlenné, végső fokon az a történelmi távlat akadályozza meg, ahonnan szemlélve az úgynevezett személyi kultusz korszakát és az annak létrejöttében nem kis szerepet játszó vakhítet képtelenek vagyunk nem súlyos szemléletbeli torzulásnak vagy éppen lelki aberráltságnak látni. Mint ahogy a sztálini boszorkánypereket, a kivégzettek utólagos rehabilitásával együtt, sem tekinthetjük egyébnek, mint szörnyűséges komédiának, nem is „világszínháznak”, inkább „világcirkusznak”. Olyan valaminek, amiről csakis komolyan *szabad* beszélni, de egyedül csörgősipkával a fejükön *lehet* szólni róla, a cikuszporondon.

Ennek a képletnek a megértése révén jött aztán létre az a kettős szemlélet, s belőle fakadóan az az egész drámán végigvonuló kettős hangvétel is, ami a szereplők belülről való ábrázolását és a felülnézet érvényesülését, tehát a tragédia és a komédia elemeinek szóhoz juttatását egyaránt lehetővé tudta tenni Örkény számára. Ezenkívül pedig, mintegy a komédia rekvizitumaitól felszabadítva maximális szemléletbeli különbségek érvényre juttatását a tragikus-komoly szövegrészekben belül is. Biztosítani a dráma hőseinek az utólagos kimagyarázkodás, a védekezés lehetőségét, úgy is mondhatjuk, a vakhít pozícióinak védelmezését, mint pl. az alábbiakban: „Amit mondtunk, még senki se mondta ki mielőttünk, amit teszünk, még nem cselekedte más, amerre léptünk, nincs mielőttünk lábnymom, hébe-hóba még elvétjük az irányt. (...) És ki a megmondhatója, hogy amit a legjobb szándékkal teszünk, hasznára vagy ártalmára van-e a forradalomnak?” Ugyanígy kínál azonban alkalmat mind leleplezőbb kérdések felvetésére: „Voltak idők, amikor hősök kellettnek, most árulóknak van szüksége a pártnak. — De miért? Van ennek értelme, haszna, célja? — Talán csak az, hogy akik még nem félnek, félni kezdjenek, és akik már félnek, még jobban féljenek.” Végül pedig a kíméletlen „beolvasásokhoz” is megadja a lehetőséget: „Tudja meg végre, kiké lett ez az ország! Hatalmaskodóké, hallgatózóké, besugóké, névtelen feljelentőké, az ártatlanokat börtönbe juttatóké” — mondja ugyanis a dráma egy volt antifasiszta ellenálló mellékalakja.

És ez már mindenképpen ítélet. A mentségkereső megértés minden figyelembe vett szempontja ellenére is, annak felismerése ellenére, hogy ami történt, egészében véve logikus fejlődési szakasza volt a történelemnek, s legfeljebb részleteiben történhetett volna másképpen. Annak felismerése jegyében fogant ítélet, hogy az irracionális vakhít kikerülhetetlen zsákutca, kikerülhetetlen áldozatokkal, amiért is akár még a mellőzött értelem kikerülhetetlen bosszújának is felfogható. Ezért lett Örkény István drámája valójában a vakhít komédiába ágyazott tragédiája. Nem csupán utolsó színpadi műve a közelmúltban elhunyt szerzőnek, hanem drámaírói opusának mielőbb színpadra kívánckozó betetőzése is egyúttal.